

नाटकांशाः।

संवादांशं पठित्वा माध्यमभाषया अनुवादं कुरुत।

१. प्रतिहारः : जयतु भोजराजः। देव कश्चित् पण्डितः सपरिवारं द्वारे प्रतीक्षते।
द्वारपालः : भोजराजांचा विजय असो महाराज, कोणी एक पंडित आपल्या कुटुंबासह दाराशी वाट पाहत आहे.
राजा : सत्वरं दुग्धपूर्णं पात्रमेकमानय पण्डिताय च देहि।
(प्रतिहारः आज्ञापालनं करोति।)
राजा : लवकर दुधाने भरलेले भांडे आण आणि पंडितास दे. (द्वारपाल आज्ञेचे पालन करतो.)
पण्डितः : (दृष्ट्वा) अयि पुत्रवधु ! किञ्चित् शर्करां देहि। (शर्करा दुग्धे मिश्रयित्वा) भोः इदं पात्रं भोजराजाय प्रत्यर्पयतु।
पंडित : (पाहून) अगं सूनबाई! थोडीशी साखर दे. (दुधात साखर मिसळवून) अहो, हे भांडे भोजराजांना परत द्यावे.
राजा : (दृष्ट्वा) (सहर्षम्) विचक्षणः खलु अयं पण्डितः।
राजा : (पाहून) (आनंदाने) हा पंडित खरोखर बुद्धिमान आहे.
२. मंत्री : महाराज ! दुग्धपूर्णं पात्रं दत्त्वा मया सूचितं यत् अस्माकं राजसभा पण्डितैः पूर्णा। तत्र अन्यस्य अर्थे स्थानं नास्तीति।
मंत्री : महाराज! दुधाने भरलेले भांडे देऊन मी सुचविले, की आपला राजदरबार पंडितांनी भरलेला आहे. तेथे दुसऱ्या कोणासाठी जागा नाही.
राजा : अथ ब्राह्मणस्य उत्तरं किमासीत्?
राजा : तर मग ब्राह्मणाचे उत्तर काय होते?
मंत्री : तेन उत्तरितं - यथा दुग्धे शर्करा विलीना भवति तस्य माधुर्यं च वर्धयते। तथैवाहं पण्डितेषु निलीयं स्थास्यामि, सभायाः माधुर्यं च वर्धयिष्यामि।
मंत्री : त्याने उत्तर दिले - ज्याप्रमाणे दुधात साखर विरघळते आणि त्याचा गोडवा वाढविते. त्याप्रमाणेच मी पंडितांमध्ये मिसळून राहीन आणि दरबाराची शोभा वाढवेन.
राजा : अहो ! अद्भूतं तस्योत्तरम्।
राजा : अहो! त्याचे उत्तर आश्चर्यकारक आहे.
३. दूतः : देव ! कश्चिद् दरिद्रः भवतो दर्शनप्रार्थी।
दूत : महाराज! कोणी एक निर्धन मनुष्य आपल्या भेटीची इच्छा करीत आहे.
राजा : त्वरितं सादरमानय तम्। (दरिद्रः प्रविशति राजा पृच्छति) कुतः आगच्छसि भोः?
राजा : त्याला लवकर आदरपूर्वक घेऊन ये. (निर्धन मनुष्य प्रवेश करतो, राजा विचारतो) अरे, तू कोठून आलास?
दरिद्रः : कैलासाद् आगच्छामि देव।
निर्धन मनुष्य : महाराज, मी कैलास पर्वतावरून येत आहे.
राजा : ब्रूहि अपि न भगवान् शिवः सकुशलः?
राजा : सांग बरे, ते भगवान् शंकर कुशल आहेत ना?
दरिद्रः : तस्य कुशलतायाः प्रश्न एव न उदेति। स तु दिवंगतः।
निर्धन मनुष्य : त्यांचा कुशलतेचा प्रश्नच उद्भवत नाही. ते तर स्वर्गवासी झाले.
राजा : किं दिवंगतः? कथम्। अस्माभिः नैव श्रुतम्।
राजा : काय...स्वर्गवासी झाले? कसे बरे? आम्ही तर मुळीच ऐकले नाही.

४. दरिद्रः : राजन् ! शिवस्य मरणं वर्षशतकात् पूर्वमारब्धमासीत्। अधुना अचिरमेव समाप्तिम् अगच्छत्।
निर्धन मनुष्य : हे राजा, शंकराचा मृत्यू (प्रक्रिया) शंभर वर्षापूर्वीच सुरू झाला आहे. आता एवढ्यातच तो समाप्त झाला.
राजा : आश्चर्यम् ! कथं तत् सम्भवम्?
राजा : आश्चर्य आहे. ते कसे शक्य झाले?
- दरिद्रः : शृणोतु राजन् ! स किल हरिहररूपः। अतः अर्धं शरीरं हरिः अर्थात् भगवान् विष्णुः अहरत्।
निर्धन मनुष्य : महाराज, ऐकावे. तो खरोखर विष्णू व शंकर यांचे संयुक्तिक रूप आहे. म्हणून अर्धे शरीर अर्थातच भगवान् विष्णूने नेले.
राजा : अन्यत् अर्धम्?
राजा : उरलेले अर्धे?
- दरिद्रः : स पुनः अर्धनारीश्वरः अपि तस्मात् अन्यदर्थं पार्वतीदेवी अनयत्।
निर्धन मनुष्य : तसेच तो अर्धनारीश्वरही आहे; त्यामुळे दुसरे अर्धे देवी पार्वतीने नेले.
५. दरिद्रः : दिवंगतस्य शिवस्य अलङ्काराः चन्द्रः गङ्गा सर्पराजः वासुकिः आकाशेन नीताः।
निर्धन मनुष्य : स्वर्गवासी झालेल्या शंकराचे दागिने, चंद्र, गंगा, नागराज वासुकी हे सर्व आकाशाने नेले.
राजा : ततः परम्।
राजा : त्यानंतर काय?
- दरिद्रः : ततः परमासन् तस्य गुणाः। तान् अन्ये विभज्य अनयन्।
निर्धन मनुष्य : त्यानंतर आणखी (उरले) त्याचे गुण, त्यांना इतरांनी वाटणी करून नेले.
राजा : के?
राजा : कोणते?
- दरिद्रः : दानशीलतां उदारतां वीरतां च भवान् अनयत्। अन्ते अवशिष्ट एकः एव गुणः तमेव गृहीत्वा अहं भूलोके भ्रमामि। भिक्षाटनं करोमि सदा।
निर्धन मनुष्य : दातृत्व, औदार्य आणि शौर्य आपण नेले. शेवटी उरला एकच गुण — त्यालाच घेऊन मी पृथ्वीतलावर भटकत आहे. मी नेहमी भिक्षा मागण्यासाठी फिरत असतो.
६. (अनन्यमानसं विचिन्तयन्तं निजसुपुत्रमवधार्य महिषी चन्द्रमतिः पृच्छति।)
(एकाग्रचित्ताने विचार करणाऱ्या आपल्या मुलाला पाहून महाराणी चन्द्रमतीने विचारले.)
चन्द्रमतिः : वत्स चिरं जीव । केन कारणेन म्लानमुखः सचिन्तः दृश्यसे?
चन्द्रमती : बाळा, दीर्घायुषी हो. कोणत्या कारणामुळे तू उदास आणि चिंताग्रस्त दिसत आहेस?
- यशोधरः : (स्वगतम्) कथमिदानीं हृद्दशल्यं निवेदयामि। निवेदयेयम्। भवतु (प्रकाशम्) अम्ब प्राप्तायामुषसि स्वप्नमेकमपश्यम्।
यशोधर : (स्वतःशी) आता, मी ही अंतःकरणातील बोच कशी बरे सांगू? सांगतो. असो (प्रकटपणे) आई, पहाटे मी एक स्वप्न पाहिले.
चन्द्रमतिः : तेन हि सत्वरं कथय।
चन्द्रमती : तर मग लवकर सांग.
- यशोधरः : शृणोतु कश्चन निशाचरः मम वक्षोदेशे निषण्णः। स आह राज्यभारं पुत्रे निधाय यतिर्भूत्वा तपोवनमाश्रय इति।
यशोधर : कोणीतरी एक राक्षस माझ्या छातीवर, बसला होता. तो म्हणाला 'राज्याची धुरा' मुलावर सोपवून संन्यासी बनून तू तपोवनाचा आश्रय घे.

७. (मनोरुग्णः मिलिन्दः - प्रभाते प्रतिवेशिनं प्रति गत्वा उच्चैः आक्रोशति।)

(मनोरुग्ण असलेला मिलिंद सकाळी सकाळी शेजाऱ्याकडे जाऊन मोठ्याने ओरडतो.)

मिलिन्दः : सखे परित्रायस्व परित्रायस्व माम्। रात्रौ मम मुखद्वारेण मार्जारशावकः उदरे प्रविष्टः। शृणु गुर्गुरायते।
मिलिंद : मित्रा, वाचव! मला वाचव! रात्री माझ्या तोंडावाटे मांजरीचे पिलू पोटात शिरले आहे. ऐक; ते गुरगुरत आहे.

निनादः : वयस्य न मार्जारशावकः परमेष वातविकारः। भिषग्वरं प्रति गच्छाव।
निनाद : मित्रा, मांजरीचे पिलू नाही, हा तर वातदोष आहे. आपण दोघे वैद्याकडे जाऊया.

मिलिन्दः : न न भिषग्वरं प्रति परं शल्यक्रियाविशारदं प्रति गन्तव्यम्।
मिलिंद : नाही, नाही, वैद्याकडे नाही; शल्यचिकित्सकाकडे जाऊ.

निनादः : सत्यं खलु न मूर्खजनचित्तं समाराधेयत्। चल त्वरया।

८. निनादः : मर्त्य मनष्याचे हृदय प्रसन्न करता येत नाही. हेच खरे! चल लवकर.
भिषग्वरः : किं वदसि उदरे मार्जारशावकः गुर्गुरायते?

वैद्यराज : काय म्हणतोस - पोटात मांजरीचे पिलू गुरगुरत आहे?

मिलिन्दः : परं रात्रौ किं करवाणि अहम्?

मिलिंद : पण रात्री मी काय करू?

भिषग्वरः : एतद् गुटिकाद्वयम्। एका त्वत्कृते एका मार्जारशावकस्य कृते शयनसुखमनुभवितुम्। (अन्येद्युः रुग्णालये)

वैद्य : या दोन गोळ्या घे. छान झोप लागावी म्हणून - एक तुझ्यासाठी आणि एक मांजरीच्या पिल्लासाठी! (दुसऱ्या दिवशी रुग्णालयात)

भिषग्वरः : अयि मिलिन्द, उत्तिष्ठ। शस्त्रक्रिया सफलीभूता। पश्य एष मार्जारशावकः तव उदरे आसीत्। अधुना निश्चिन्तो भव।

वैद्य : अरे मिलिंद, ऊठ! शस्त्रक्रिया यशस्वी झाली. पहा, हे मांजरीचे पिलू तुझ्या पोटात होते. आता काळजी करू नकोस.

मिलिन्दः : (रुदितस्वरेण) परं मम उदरे तु कृष्णमार्जारः प्राविशत्, एष तु श्वेतः।

मिलिंद : (रडक्या आवाजात) पण माझ्या पोटात तर काळे मांजर शिरले होते, हे तर पांढरे आहे.

९. राजा : (समन्तादवलोक्य) सूत, अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाश्रमाभोगस्तपोवनस्येति। (स्तोकमनन्तरं गत्वा)
तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत्। एतावत्येव रथं स्थापय यावदवतरामि।

राजा : (सर्व बाजूंना पाहून) हे सारथी, कोणी न सांगतादेखील हा तपोवनाचा परिसर आहे, हे खात्रीने समजते. (थोडेसे अंतर जाऊन) तपोवनात वास्तव्य करणाऱ्या ऋषींना उपसर्ग पोहोचता कामा नये येथेच रथ उभा कर; म्हणजे मी उतरतो.

सूतः : धृताः प्रग्रहाः। अवतरत्वायुष्मान्।

सारथी : मी लगाम खेचून धरले आहेत, दीर्घायुषी असलेल्या तुम्ही खाली उतरावे.

राजा : (अवतीर्य) सूत, विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम। इदं तावद् गृह्यताम्। (इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीयार्पयति।)

राजा : (खाली उतरून) सारथी, खरे तर तपोवनात साध्या (नम्र) वेषात जावयास पाहिजे. हे जरा धर पाहू (असे म्हणून सारथ्याजवळ अलंकार आणि धनुष्य काढून देतो.)

- कवी कालिदास लिखित 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' या नाटकातून

१०. भीमः : आर्य, मुञ्चतु मां क्षणमेकं भवान्।

भीम : दादा, एक क्षणभर मला सोडा.

युधिष्ठिरः : किमपरमवशिष्टम्?

युधिष्ठिर : अजून काय करायचे उरले आहे?

- भीमः : आर्य, सुमहदवशिष्टम्। संयच्छामि तावदेन दुर्योधनदुःशासनरुधिरक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम्।
- भीम : दादा, कितीतरी मोठे काम उरले आहे! दुर्योधन आणि दुःशासनाच्या रक्ताने माखलेल्या हाताने पांचालीचे (द्रौपदीचे) दुःशासनाने ओढलेले केस प्रथम बांधतो.
- युधिष्ठिरः : सत्वरं गच्छतु भवान्। अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारमहोत्सवम्।
- युधिष्ठिर : आपण ताबडतोब जावे त्या तपस्विनीला (बिचारीला) वेणी बांधण्याच्या सोहळ्याचे सुख उपभोगू दे.
- भीमः : भवति पाञ्चालराजकन्ये दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेण।
- भीम : 'पाञ्चाल' देशाची राजकन्या असलेल्या हे राणी, तुझे भाग्य थोर म्हणून सर्व शत्रूंचा निःपात झाला.

– भट्टनारायण लिखित 'वेणीसंहारम्' या नाटकातून

११. कञ्चुकी : (सहसा प्रविश्य) इदं वासोयुगलम्।
अंतः पुरातील
अधिकारी : (एकदम प्रवेश करून) ही वस्त्रांची जोडी!
- नायकः : (दृष्ट्वा सहर्षमात्मगतम्) दिष्ट्या सिद्धमाभिवाञ्छितमनेनातर्कितोपनतेन रक्तांशुकयुगलेन।
नायक : (पाहून, आनंदाने, स्वतःशी) अचानक मिळालेल्या या लाल रेशमी वस्त्रांच्या जोडीने सुदैवाने माझे इप्सित साध्य झाले आहे.
- कञ्चुकी : देव्या, मित्रावसुजन्या प्रेषितम्। तदेतत्परिधत्तां कुमारः।
अंतः पुरातील
अधिकारी : राणीसाहेबांनी-मित्रावसूच्या आईने हे पाठविले आहे. तेव्हा युवराजांनी हे परिधान करावे.
- नायकः : कञ्चुकिन् उपनय। (कञ्चुकी रक्तवसनद्वयमुपनयति। गृहीत्वा आत्मगतम्।) सफलीभूतो मे मलयवत्याः पाणिग्रहः। (परिक्रम्य प्रकाशम्) कञ्चुकिन् गम्यताम्। मद्रचनादभिनन्दीया देवी।
- नायक : सेवका, इकडे आण. (अंतः पुरातील अधिकारी लाल वस्त्रांची जोडी आणतो. घेऊन स्वतःशी) मलयवतीशी झालेला माझा विवाह सफल झाला. (गोल फिरून, प्रकटपणे) सेवका, जा. माझ्या सांगण्यावरून राणीसाहेबांचे आभार मान.

– श्रीहर्षलिखित 'नागानन्दम्' या नाटकातून

१२. शर्विलकः : मदनिके ! समाश्वसिहि।
शर्विलक : मदनिके, धीर धर.
- मदनिका : (समाश्वस्य) साहसिक ! न खलु त्वया मम कारणादिदमकार्यं कुर्वता तस्मिन् गेहे कोऽपि व्यापादितः परिक्षतो वा?
- मदनिका : (मोठा श्वास घेऊन) अरे वेडे साहस करणाऱ्या, तू माझ्यासाठी हे अकृत्य करताना त्या घरातील कोणालाही ठार किंवा जखमी तर केले नाहीस ना?
- शर्विलकः : मदनिके ! भीते सुप्ते शर्विलकः न प्रहरति। तन्मया न कश्चिद् व्यापादितो नापि परिक्षतः।
शर्विलक : घाबरलेल्या किंवा झोपलेल्यावर शर्विलक कधीही वार करीत नाही. तेव्हा मी कोणालाही ठार किंवा जखमी केले नाही.
- मदनिका : प्रियं प्रियम्।
मदनिका : छान, छान!
- शर्विलकः : आः दुरात्मन् चारुदत्तहतक। अयं न भवसि।
शर्विलक : अरे, दुष्टा चारुदत्ता, आता तू जिवंत राहणार नाहीस!

– शूद्रक विरचित 'मृच्छकटिकम्' नाटकातून

१३. भरतः : अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहमरण्यं न प्रेषितः ।
 भरत : मला वनात पाठवूनही सारखाच पुत्रविरह झाला असता, तर मग मला का नाही पाठविले?
 कैकेयी : जात ! मातुलकुले वर्तमानस्य प्रकृतिभूस्ते विप्रवासः ।
 कैकेयी : बाळा, तू तर आजोळी होतास ना, तेव्हा तुझा विरह सवयीचा झाला होता.
 भरतः : अथ चतुर्दशवर्षाणि किं कारणमवेक्षितानि ।
 भरत : तरीपण मग वनवासाचा काळ चौदा वर्षे का बरे निश्चित केला?
 कैकेयी : जात ! चतुर्दश दिवसा इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयया चतुर्दशवर्षाणीत्युक्तम् ।
 कैकेयी : मुला, मी तर चौदा दिवसच बोलू इच्छित होते, पण मानसिक संतुलन बिघडल्यामुळे चौदा वर्षे म्हटले.
 भरतः : अस्ति पाण्डित्यं सम्यग् विचारयितुम् ।
 भरत : विचार करण्यात चांगलीच विद्वत्ता दिसते

– भासविरचित 'प्रतिमा' नाटकातून

१४. प्रियंवदा : हा धिक् हा धिक्! अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽवलोक्य) एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा शप्त्वा दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः ।
 प्रियंवदा : हाय रे दैवा! अखेर घातच झाला. मन ठिकाणावर नसलेल्या शंकुतलेने कोणा तरी पूज्य व्यक्तीचा अपराध केलेला दिसतोय. (समोर पाहून). हे तर हा हा म्हणता रागावणारे दुर्वास ऋषी ! तशा रीतीने शाप देऊन अनावर वेगानं ते निघून गेले.
 अनसूया : कोऽन्यो हुतवहाद्गंधुं प्रभवति । गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि ।
 अनसूया : अग्नीवाचून दुसरे कोण जाळू शकणार? तू जा आणि त्यांच्या पायांवर डोंक ठेवून यांना परत घेऊन ये. तोपर्यंत मी पाणी आणि पूजेच साहित्य घेऊन येते.
 प्रियंवदा : तथा । (इति निष्क्रान्ता ।)
 प्रियंवदा : ठीक आहे. (असे म्हणून निघून जाते.)

– कालिदास विरचित 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' या नाटकातून

१५. राजा : तेन हि प्रस्तूयतां विवादः ।
 राजा : तर मग वादाला प्रारंभ करावा.
 देवी : यदि मां पृच्छसि एतयोर्विवाद एव मे न रोचते ।
 राणी : जर मला विचाराल तर या दोघांमधील तंटाच मला पसंत नाही.
 गणदासः : देवि न मां समानविद्यतः परिभवनीयम् अवगन्तुमर्हसि ।
 गणदास : राणीसाहेब, माझ्याइतकीच विद्या मिळविलेल्या मनुष्याकडून मी पराभूत होईन, असे समजू नये.
 विदूषकः : भवति पश्यामि उरभ्रसंपातम् । किं मुधा वेतनदानेन ।
 विदूषक : ठीक आहे, दोन मेंढ्यांची झुंज लागलेली मी आता पाहतो बरे; यांना फुकटचा पगार देऊन काय उपयोग?
 देवी : ननु कलहप्रियोऽसि ।
 राणी : खरोखर तू अगदीच तंटाप्रिय आहेस.

– कालिदासविरचित 'मालविकाग्निमित्रम्' या नाटकातून